

Ігор КОЛЯДА.
МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ —
АПОСТОЛ ПРАВДИ І НАУКИ
(до 150-річчя наукової діяльності
М. Драгоманова
та 180-річчя заснування Національного
педагогічного університету імені
М. П. Драгоманова)

Ігор КОЛЯДА, доктор історичних наук, професор (м. Київ)

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ —

АПОСТОЛ ПРАВДИ І НАУКИ

(до 150-річчя наукової діяльності М. Драгоманова
та 180-річчя заснування Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова)

Біографічний науково-популярний нарис*

Дружина. Родина.

1864 р. відбулася неординарна подія в особистому житті Михайла Петровича Драгоманова — одруження з актрисою Людмилою Кучинською, з якою приятелював змалечку, оскільки мати Людмила — штабс-капітанша Марфа Осипівна Кучинська — була хрещеною матір'ю Михайлової сестри Ольги (майбутньої Олени Пчілки). «1864 р. померла мати моєї нареченої, і я повинен був одружитися раніше, ніж розраховував» (М. Драгоманов. «Автобіографічна замітка»).

З часу одруження і до кінця життя Людмила Михайлівна (яка у свій час відмовила Віктору Ковалевському, братові студентського друга Михайла Петровича — Миколи Ковалевського) стала коханою дружиною, поєднавши у своїй в особі іпостасі талановитої акторки, перекладача для російських видавництв творів українських письменників, працюючого дослідника в галузі українського мовознавства, ревної помічниці чоловіка: у Женеві вона завідувала експедицією «Громади», переписувала статті М. Драгоманова і надсилала до Росії та на Україну (оскільки усе, написане його почерком, не приймалося до друку, навіть під псевдонімом), громадської діячки — вона виступила ініціаторкою організації дитячих притулків за швейцарською моделлю, а водночас турботливою та люблячою мамою для дітей та родини.

Людмила Михайлівна (Кучинська) Драгоманова

народилася у 1842 р. в м. Гадяч, що на Полтавщині. Вона була вродливою, надзвичайно талановитою та здібною від природи жінкою. Ще до одруження виступала на сцені, відзначилася своїм талантом у трагічних ролях, як, наприклад, у ролі Катерини в драмі Островського «Гроза».

І як же можна було не закохатись у такого полтавця козацького роду: «На зріст Михайло Драгоманов був вищий за середній, мав широкі плечі, трошки короткі ноги як його зросту, але дуже кріпкі (він міг і дуже любив багато ходити пішки). Руки його, маленькі, але широкі й м'які дуже, швидко починали тремтіти, коли він був знервований або робив чи ніс що важке. Замолоду він мав розкішне чорно каштанове волосся, що росло дуже низько на чолі. Брови його були густі та широкі, намальовані природою трошки кутом. Ніс мав досить великий і не дуже правильний: український ніс! Губи, що ховалися поміж густими вусами, були вигнуті й виразні, особливо коли він говорив. Широка й довга борода, якої він ніколи не голив, дуже обростала його лице. Узагалі вся голова мала щось спільне зі звісним бюстом Юпітера у Ватикані. Найкращі у Драгоманова були очі. Великі, сині, ясні, вони надзвичайно блищали, коли він чимось захоплювався, й дуже виразні. По тих очах завжди можна було знати, чи він був веселий, чи журився, чи сердився... Де б він не бував, він приковував очі людей: викликав повагу до себе. Люди мимоволі почували, що мають перед собою неабиякого. Вираз його лица дуже мінявся при різних випадках. Коли він був веселий, у доброму настрою, очі його світилися гумором, рухи й жести були жваві (він досить багато жестикулював і мав характерні жести, що по них можна було пізнати здалека!) Але коли

*Продовження. Поч. див. в №№ 1-8 журналу за 2015 р. (Ред.)

він був сердитий та осуджував що-небудь, вигляд у нього був дуже суровий, дві зморшки з'являлися між бровами. Очі, як стріли, пронизували людей, кінці рота складалися у дуже характерну і презирливу гримасу. Тоді бути з ним було нелегко, і в таку годину його навіть побоювались, як своєї совісті... Він завжди вдягався просто, але елегантно... Дома він здебільшого носив українську сорочку під зв'язним жилетом із рукавами. Але на вулицю виходив завжди з накрохмаленим комірчиком, низьким, одвернутим. Маленька чорна краватка, широкий зручний костюм, чисто сірий... навіть у найтяжчі роки бідкування він держав свій чорний сюртук зовсім акуратним... і завжди одягав, коли ходив у гості до чужинців... Літом він дуже любив бриль на тосканський лад — чорний з білим... Кланявся Драгоманов широко, привітно й низько... Руку стискував кріпко... Рука його могла писати довгі години... довгі роки писав золотим пером із платиновим кінцем. Це перо подарувала йому мати, коли він їхав із Києва останній раз... Він говорив прямо й одверто те, що думав. І в очі тому, з ким була розмова. Тому-то й залишав такий слід у пам'яті тих людей, що мали з ним стосунки хоч одну годину... мав феноменальну пам'ять і теоретично знав багато мов, але того, що зветься талантом до мов не мав... дуже добре знав французьку мову... широко користувався для усіх своїх праць і говорив, що найкращою науковою мовою є французька — ясна, стисла, без скоків, без туману... Суворі англійські звичаї, пристойна мова, в товаристві, пошана до жінок — усе це було йому надзвичайно симпатичне, йому, такому чистому духом...» (Лідія Драгоманів-Шимановська. «Зі споминів про М. Драгоманова»).

Молоде подружжя Драгоманових проживало в будинку Войцеховського при Жандармській (пізніше Маріїно-Благовіщенській) вулиці, разом із М. Старицьким. «Займав він тоді три невеличких кімнати. В одній з них було розставлено чепурно на полицях чимало книжок; окрім столу до писання збоку стояла таренька шафа та ще декілька стільців... Драгоманов жив скромно. Матеріальна незабезпеченість, здавалося іноді, гнітила й хвилювала Михайла Петровича, і це яскраво відбивалося на його доброму обличчі. Він завжди, трохи зігнувшись, сидів за столом до писання, часом цілими днями, щось запасливо читав, писав, перегортав сторінки книжок, що купую лежали біля нього, і підводився лише тоді, коли влітала з інших кімнат або знадвору юрба дітей із сміхом, криком і надзвичайним галасом. Дружина, його Людмила Михайлівна, в таких випадках завжди втихомирювала нас... Але він устав, говорив з нами... оповідав нам якісь казочки, різні нісенітниці й оповідав зрозумілою для нас мовою, дуже виразно й художньо... Ці оповідання робили на нас велике враження й викликали безперервний сміх... але напружена увага дітей тривала недовго... Вся юрба дітей вже через кілька хвилин з таким же криком і галасом вибігала назад, залишаючи Михайла Петровича на самоті. Драгоманов приймався знов за свою роботу... був у батька спосіб втішати людей, зацікавлюючи їх яким-небудь великим питанням або шляхетною справою... він не знав жодних кастових забобонів і борюся з ними... Коли ж його

захоплювала робота політика, він робився борцем, який працював у radoцях боротьби, кидався вперед головою у бій і не боявся ударів... гору яскравих уваг, гумор й сарказм, він міг сипати цілими днями... його кредом було: «Я повинен працювати для мого народу, бо прадіди мої й я сам жили з його праці та крові...» (Ірина Антонович. Спомини про М. П. Драгоманова).

Матеріальна скрута молодого подружжя пояснювалась тим, що після смерті батька Михайла Петрович мав утримувати молодшого брата Олександра (учня Київської 2-ї гімназії, згодом лікар) і молодшу сестру Ольгу (згодом відому письменницю Олену Пчілку). «... Я опинився зразу чоловіком з сім'єю в три душі, маючи всього 600 крб. на рік від університету...» (М. Драгоманов. «Автобіографічна замітка»).

«В личной жизни Михаил Петрович был прежде всего примерным семьянином, прекрасным отцом и мужем. Его жена, Людмила Михайловна, носила следы редкой красоты... Своих мыслей у нее было мало, она усвоила все взгляды мужа. В практической жизни разбиралась отлично, и без нее Драгоманову пришлось бы плохо...» (О. Гольштейн. «М. Драгоманов»)

А через рік після одруження, 1865 р., в подружжя народжується донька Лідія, що не менш ускладнювало матеріальне становище родини і змушувало її главу шукати додаткових заробітків.

Поеднавши свою долю з М. Драгомановим, Людмила Михайлівна поділяла його політичні погляди і незабаром увійшла до київської «Старої громади», активно працювала у недільних школах. У першій половині 1870-х рр. вона стала ініціатором створення та діяльності Товариства денних притулків-шкіл у Києві. Перший такий притулок для дітей робітників було організовано на Львівській вулиці біля Вознесенської церкви. Захоплення українознавством та українською мовою були виявом її великої любові до України. Допмагаючи чоловікові у підготовці його праць до друку, вона робила переклади для російських видавництв та часописів з метою ознайомлення та вивчення історичної минувшини України. У 1874 р. разом з чоловіком вона надрукувала статтю «Народні говірки й місцевий елемент в освіті», яка побачила світ на сторінках «Вісника Європи».

Соратницею та помічницею свого чоловіка Людмила Михайлівна полишається й увесь період еміграції. Вона розділятиме з ним і радість, і горе, і всі негаразди, що зустрінуться на життєвому шляху її талановитого геніального чоловіка — Пророка України, ставши першим співробітником і помічником у літературно-науковій та громадсько-культурній діяльності чоловіка. Перебуваючи за кордоном, дружина Михайла Петровича підтримувала його активну громадсько-політичну діяльність, допомагаючи вести постійну переписку, особливо з громадівцями. Софія Русова так писала про неї: «В работах всегда его помощница, окружающая его заботливым уходом, никогда не знающая ни одного слова упрека. Таких

женщин описував Некрасов; их благородный, чистый, нежный образ воплощает в себе лучшие стороны женской души. Они проходят через жизнь, полную невзгод, грубого насилия и грязи, не запятнав себя ни единым сомнительным движением души» («Памяти М. Драгоманова»).

В еміграції родина Драгоманових поповнилася: крім первістка — доньки Лідії (народилася 1865 р.), донькою Аріадною (1878 р.) та сином Світозаром (1884 р.). «У Драгоманових було троє діток: старша донька Лідія, молодша донька — Аріадна та син. Михайло Петрович оголосив, що сину він дає справжнє слов'янське ім'я Світозар, бо Бориси і Володири йому вже набридли...» (О. Гольштейн. «М. Драгоманов»).

«Благодаря Людмиле Михайловне, ее заботам, работе, ее практичности жизнь Драгомановых была «прилична» — их дешевая, но хорошая, довольно просторная квартира была хорошо меблирована, хотя и дешевой мебелью. И еда у них была «настоящая»: Людмила Михайловна ухитрялась ежедневно иметь недурной обед, с супом, мясом, зеленью. А денежные средства состояли из крошечного дохода Людмилы Михайловны с какого-то именища в России и заработка Михаила Петровича от статей в «Вестнике Европы». В эмиграции за эту «буржуазную роскошь» Драгоманова осуждали!» (О. Гольштейн. М. П. Драгоманов).

Оселя Драгоманових гостинно приймала усіх: від найближчих співробітників чоловіка — С. Подолинського, М. Павлика, Ф. Вовка, Кузьму Ляхоцького (наборщик українського видавництва у Женеві, став практично членом родини) та Я. Шульгіна (деякий час жили у Женеві, а інколи навіть тимчасово мешкали у сім'ї Драгоманових), до друзів та знайомих — В. Антоновича, С. Кравчинського, дружини В. Антоновича — Варвари Іванівни Антонович, коли остання перебувала в Женеві, тощо. «Жінка Драгоманова, Людмила Михайлівна, мала дуже приємне і гарне, але бліде обличчя. Видно, вона була хвора... Жінка Драгоманова щиро привітала мене і також докладно й пильно розпитувала про Київ, де усе було їй близьке і дороге... За розмовою наблизилась обідня пора. Я став було прощатись, але Людмила Михайлівна не пустила мене, запрошуючи пообідати у них... за обідом куховарка-швейцарка, ставлячи страву на стіл, сідала й сама з нами обідати. Задля мене, як «руського обивателя», це було дивно, щоб куховарка сідала з «панамі» та ще й почувалася просто...» (С. Ерастов. Фрагменти спогадів про М. Драгоманова).

«В личных отношениях с эмигрантами Драгоманов был неизменно дружелюбен. Несмотря на свои ограниченные средства, всегда помогал денежно — очень часто без отдачи; всегда давал советы, когда кто-нибудь писал статьи; иногда справлялся в публичной библиотеке; часто по просьбе автора посылал статьи в журналы с рекомендацией. Не стоит и говорить о всегда приветливом приеме в доме Драгомановых всех и каждого... Его осуждали за «буржуазные наклонности»... в его отношении к террору видели — вражду к революции — преступление, которое не прощалось... Вражда эмигрантов его удручала... настоящие террористы в России относились к нему

иначе, чем женевские революционеры...» (О. Гольштейн. М. П. Драгоманов).

1886 рік став тяжким етапом випробувань для М. П. Драгоманова та його родини. Саме в цей час наступив розрив між Драгомановим та «Старою громадою». Громада відмовилася від подальшого фінансування закордонних видань Драгоманова, побоюючись того, що його активна політична діяльність за кордоном, революційність та радикалізм можуть призвести до протиукраїнських репресій. Від Драгоманова відійшли соратники, звинувачуючи його навіть у зраді. Ця ситуація вплинула на те, що родина опинилася у страшній матеріальній скруті. М. Драгоманов, що палко та безкомпромісно відстоював свої погляди зі «страшною пристрастю трибуна», досить швидко розсварився з еміграційними колами. Цілком природно, що за таких обставин сім'я була приречена на фактичну ізоляцію, обмежене поле спілкування. Ситуація ускладнювалася постійним безгрошів'ям та хворобами дружини Михайла Петровича — Людмили. З цього приводу Лідія писала: «Нелегке було його життя. Мама так часто була хвора. Тато мусив бути усім у нашому емігрантському життї: навіть гувернанткою. Тому-то я можу сказати, що справді була «дідовою дочкою»».

Обставини змусили його прийняти запрошення кафедри загальної історії в щойно організованому першому Болгарському вищому училищі, майбутньому Софійському університеті. Даючи згоду працювати три роки, М. П. Драгоманов спочатку виїхав до Софії сам, без родини, і навіть без книг та паперів. «Про свій побут у Болгарії розказував Михайло Петрович, що там він усім вдоволений. Заняття йому до вподоби, студенти пильні. Болгари, каже він, — народ цікавий. Правда багато ще там Азії, але воно минеться... в Софії ми, я і моя родина стали «двораками». Князь просить мою родину на вечірки en petit comite. А раз на балу підійшов князь до мене, стиснув руку (болгари цілують його зараз у руку за таку честь) та сказав, що жалкує, що різнірідні справи та обов'язки не дозволяють йому слухати мої лекції. Він, каже, чув, що мої лекції дуже інтересні...», — пригадував Я. Окуневський («Михайло Драгоманов»).

«У Софії Михайло Петрович до останньої хвили, зламаний тяжкою недугою, нітрохи не жалувал праці для реалізації українських змагань. І тут він був керманічем українського радикального руху. Це справді була виїмкова натура і своєю енергією, і своїми здібностями» (І. Антонович. «Спомини про М. П. Драгоманова»).

Незважаючи на свою велику зайнятість (видавнича та викладацька діяльність, редакційна робота, ведення широкої кореспонденції), М. Драгоманов проводив зі своїми дітьми багато часу. Традиційними були довгі піші прогулянки до гір. Ностальгуючи за Україною, він невтомно оповідав їм «як заходить сонце на Україні у степу, говорив про місячні ночі...», співав українських пісень, закладаючи у свідомості Лідії, Ради та Зорі, які зросли в чужині, романтизований

образ рідної України, що вплинуло на становлення їхньої національної самоідентичності, формувало патріотичні почуття.

Ще однією рисою сімейного виховання молодших Драгоманових був демократизм. З одного боку, він був викликаний матеріальними обставинами — фінансова скрута не дозволяла жити на широку ногу. Тож у доволі юному віці Лідія знала ціну грошам та те, як непросто вони дістаються батькові. З іншого — Михайло Петрович ідеологічно позиціонував себе як представника демократичної платформи. Проте демократичні традиції їхньої сім'ї не були синонімом дотримання псевдонародних традицій. З цього приводу він говорив: «Дочко! Я демократ, але я не хочу знижуватися до рівня мого народу. Навпаки, я зі всіх сил буду працювати, щоб той народ підняти до себе». Несприйняття ним «фальшивого демократизму», скажімо, коли вся родина, дотримуючись «народної традиції», їсть борщ з однієї миски, стало підґрунтям формування у дітей імунітету до псевдонародолюбства. Демократизм проявлявся у вільному висловлюванні думок та поглядів як дорослих, так і дітей. Лідія, як старша донька, нерідко була для свого батька «першою публікою», перед якою він виступав зі своїми творами. Дівчина-підліток могла заперечувати йому, вступати в дискусії. Проте М. Драгоманов ніколи не сердився, а намагався пояснити їй ту чи іншу тезу. Дітям не заборонялося галасувати та гратися в той час, коли він працював. Михайло Петрович сприймав дитячу енергію як «корисний шум», якому не треба чинити перепон. Маленька Рада могла навіть гратися в його кабінеті зі своїми ляльками.

Натомість, **намагаючись зорганізувати Лідю, привчити її раціонально розпоряджатися часом, а не гаяти його марно, М. Драгоманов закликав її «не міряти час на вік Мафусаїла».**

У своєму вихованні дітей він надавав велику роль їхньому інтелектуальному розвитку. І з власного бажання, і через **малозайнятість М. Драгоманов сам навчав Лідію. Він з величезним ентузіазмом взявся викладати їй історію. Дівчинка, яка ніколи не почувала потягу до цієї науки, відтоді буквально захопилася нею: «Із ним я переживала труди та радощі Шампольйона, й він мені передав на все життя своє захоплення та культ зусиль ученого, культ людської думки... Цей ентузіазм можна передати учневі тільки тоді, коли сам його відчуваєш!»**

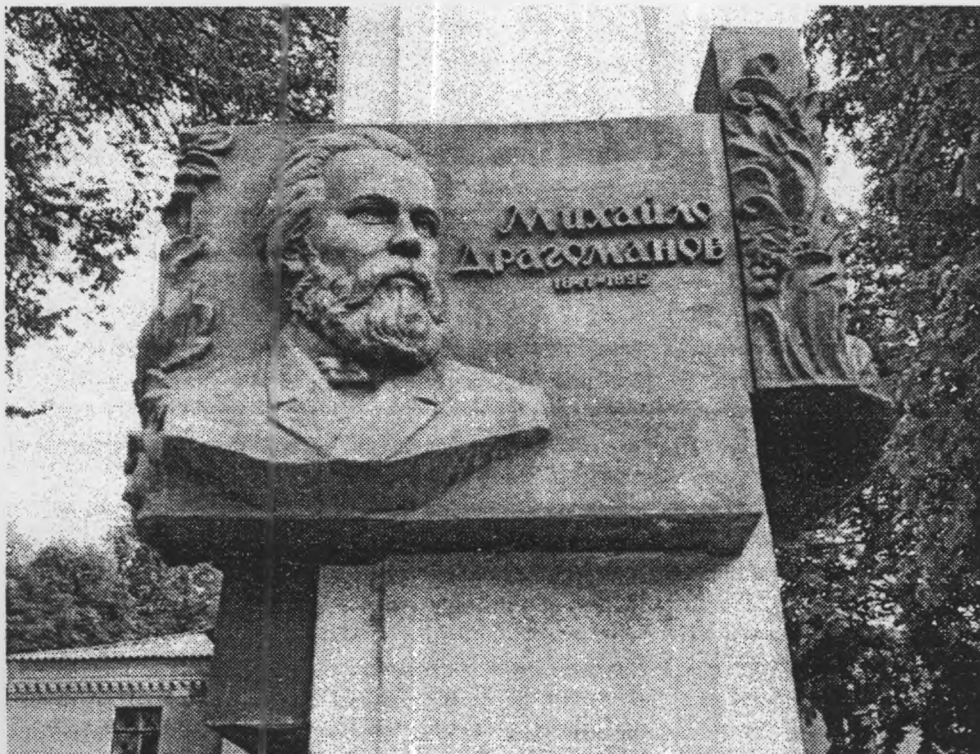
Разом з тим, Михайло Петрович був дуже вимогливим вчителем. У 12 років Лідія повинна була читати Геродота. Маючи гарну пам'ять, з диинства читаючи серйозну літературу, він інколи не хотів розуміти труднощів, які виникали у неї та Аріадни (Ради). Коли діти скаржилися, що щось не можуть зрозуміти (зокрема Рада мучилася, вивчаючи історію Швейцарії), то часто чули: **«Ти просто не хочеш вчитися».**

М. Драгоманов прагнув, щоб його доньки мали не тільки інтелектуальні, а й практичні навички. Симпатизуючи англійській нації, він намагався дати Лідії «англійське жіноче виховання»: «себто привчив мене до самостійності: самій подорожувати, орієнтуватися на пошті і т. д. (тоді серед жінок це рідко траплялось в Європі)».

Він залучав дітей також до своєї діяльності, вони були в курсі його справ. Старша донька часто відвідувала з ним емігрантські політичні зібрання, переписувала рукописи та листи.

Таким чином, Лідія стала справжньою помічницею батька в його суспільно-політичній та науковій роботі. Це було якісно новим, порівняно з дитинством і юністю самого Михайла Петровича. Такі практики стали типовими для інтелігентних родин, які, крім утилітарного змісту, мали також і виховний: молодші члени сім'ї долучалися до демократичного руху, який більшою чи меншою мірою впливав на формування їхньої системи цінностей.

М. Драгоманов багато увагу приділяв питанням морального виховання. По суті, перебуваючи на позиціях фактично атеїзму,

для нього це були основні мірила людськості. Нетерпимо ставлячись до інтриг та пліткарства емігрантських кіл, яким, на його думку, бракувало моральності, Михайло Петрович ревно виховував її у власних дітях. Йому вдалося досягти успіху, головним чином тому, що він був своєрідним еталоном моральної людини. Це, зокрема, виявлялося у його прямодушності, бажанні відстояти справедливість у будь-якій суперечці, навіть з одностайними, що справляло велике враження на Лиду, піднімало в її очах авторитет батька. Нерідко вони говорили на теми совісті та почуття гідності. М. Драгоманов не ухилявся від відвертих розмов, в яких не намагався виглядати ідеальною людиною. Одного разу, в бесіді про каяття, він розповів, як у дитинстві заради забавки колов шпилькою кріпосних дівчат, які мусили мовчки це зносити, і як тепер його мучить сумління. Якщо Лідія хотіла вчинити щось негідне, на думку Михайла Петровича, то «...він зазвичай говорив: «Ти вільна, але на мій погляд, це буде підлість». І як моральна людина він мав такий великий авторитет, що подібний дозвіл був тяжчий ніж усі його заборони.

В цілому, оцінюючи роль батька у своєму вихованні та становленні як особистості, донька називала його «вчителем життя». Вона писала, що «...постійний моральний вплив батька, головне, сила його високочесної постаті замінила мені те, чого я відрізу не знайшла в нашому мандрівничому житті... Я навчилася йти за голосом свого сумління, котре я примушувала працювати по декілька днів, доки не знаходила певного напрямку, бо «це б була підлість!»... Навіть після його смерті я мала фразу на устах: «Чи це так, батьку?»».

Найтрагічнішою подією у житті родини Драгоманових, а особливо Людмили Михайлівни, стала смерть її коханого чоловіка. Втрата дорогої серцю людини похитнула здоров'я Людмили Михайлівни. Постало багато проблем сімейного характеру, якими раніше переймався її чоловік. Велику допомогу їй надавали друзі та соратники. М. Павлик нагадав всім, хто знав Драгоманова, що він помер передчасно і залишив без засобів до життя жінку та двох малолітніх дітей. М.П. Драгоманов віддав своє життя на користь народові. Він навіть не захотів прийняти болгарське громадянство, хоч добре знав, що тільки так його рідні могли б мати право на пільги і поміч від Болгарії. Ректор Вищої школи Д. Агула повідав, що він особисто запитував Драгоманова, чому той не приймає болгарського громадянства, а у відповідь він тільки заплакав. То плакала душа за Батьківщиною.

Свідомі українці, його справжні друзі, переймалися питанням перепоховання тіла М.П. Драгоманова «у той вільний куточок — у Львів», доки не стане можливим перевезення його тіла до вільного Києва. Зауважимо, що у Софіївському архіві Драгоманова є офіційна довідка-відмова цивільної санітарної дирекції м. Софії від 3 вересня 1895 р. дати дозвіл на перевезення останків М. Драгоманова до Львова.

Найважливішою проблемою після смерті М.П. Драгоманова, яка потребувала негайного вирішення, було збереження творчого надбання та бібліотеки видатного політичного і громадського діяча. М.Павлик вказував, що після Михайла Петровича залишилася доволі велика і добірна бібліотека. Можливо б, знайшлися багаті русини, котрі купили б у сім'ї цю бібліотеку та перевезли її у Львів. Це було б велике джерело науки про Україну, з якого б черпали знання і професори, і студенти, і широка громада.

Дружина М.П. Драгоманова після смерті чоловіка як ніхто переймалася цією проблемою. У листі до М. Павлика про видання творів М. Драгоманова, а також з приводу бібліотеки від 8 (20) серпня 1895 р. вона пише: «...мені здається, що зробимо помилку, коли будемо перекладати його російські твори: на скільки я знаю, всі його публіцистичні роботи, а також і наручні, друквані в російських журналах, були призначені для общеруської публіки, для її виховання, для того, щоб вона оглянулася на себе і щоб знала, що під її царем не все стоїть благополучно, і що щось треба робити, щоб було краще». Людмила Михайлівна радила видавцю зробити з російських праць один окремий том, а щодо праць, які друкувалися іноземною мовою, то їх можна перекласти на українську.

Вона була дуже схвильована тим, що не може бути там, де видаватимуться праці М.П. Драгоманова — у Львові. Переймалася й тим, що влаштуватися у Львові, мабуть, не зможе, а також турбувалася за дітей, адже Зоря та Рада «... на моїх руках, і хотілося б їх вихопити із того смутку, в котрім вони обоє тепер, і поставити їх на ноги — тільки об тому і думаю і вдень, і вночі...».

Незабаром після смерті чоловіка ще одне випробування випало на долю Людмили Михайлівни та її дітей. Померла мати Михайла Петровича — Єлизавета Іванівна (1821 р. народження). Їй навіть не говорили про смерть сина. Доброта, чуйність, співчуття вилились в одному рядку її листа до М. Павлика: «Жалко страшенно мені її — вона його так любила».

16 (28) серпня 1895 р. Людмила Драгоманова написала чергового листа до М.Павлика, де розповідала про те, за яких умов вона повернулася б до Росії. «...Павлику, я хочу і можу тільки повернутися туди як жінка Драгоманова, маючи можливість шанувати пам'ять свого чоловіка і батька наших дітей, а не з тим, щоб перед начальством одректись од того, з чим я прожила усе своє життя». У той час Л. Драгоманова не мала ні матеріального достатку, ні міцного здоров'я, ні душевного спокою, однак розуміла, що дітям треба дати хорошу освіту й матеріальний добробут. Вона обмірковувала питання подальшої долі бібліотеки бібліотеки і схилилася до того, що її слід віддати на збереження до Софіївської університетської бібліотеки на три роки, а за цей час вирішити, що робити з нею далі. Адже потрібно було наймати дві

хати, а платити за квартиру ставало все важче (130 фр.). Це при тому, що сімейний бюджет становив лише 100 фр. У листі М. Павлику від 28 серпня 1895 р. вона написала: «На Зорю дістала од одних приятелів з Парижа грошей на 6 місяців і спровадила його в Женеву, бо тут мені було важко управитись з ним. Він вже навчається там у коледжі».

Наскільки було тяжким фінансове становище сім'ї Драгоманових вказує той факт, що вона просила М. Павлика нагадати І. Франку про 150 фр., які він обіцяв Михайлу Петровичу повернути, коли стаття у «Болгарському Збірнику» буде надрукована.

У листопаді 1895 р. Людмила Драгоманова приводила в порядок могилу чоловіка, ставила огорожу та другий хрест і, як вона зазначала, «на душі стало спокійніше». З цього часу вона розбирала та впорядковувала архів Драгоманова, нерідко лягала спати о другій годині ночі. Опрацьовуючи архів Драгоманова, Людмила Михайлівна виявила близько 100 ненадрукованих творів покійного чоловіка різними мовами. Добре було б їх надрукувати, але ця робота потребувала великих коштів. У березні 1896 р. М. Павлик отримав від неї листа, де вона написала: «... дивуюся тільки собі, як можна було пережити таке і ще жити. Кілька днів тому їздили ми з Радою до НЬОГО, посадили три дерева. Упорядкували могилу, все легше знати, що вона там не закинута». Вона переймалася долею бібліотеки М.П. Драгоманова, не хотіла продавати те, що було зібрано та зроблено найдорожчою людиною, хоча бібліотеку оцінювали в 7500 фр. Для неї краще було б, якби бібліотеку чоловіка передали у Львів, але, звичайно, за певну плату.

Літературний фонд призначив їй пенсію в 300 руб. на рік, а не 1000, як було раніше обіцяно.

Лідія Михайлівна передала архів М. Драгоманова Болгарській Академії наук, а частину архіву у неї купив Український Науковий Інститут у Варшаві.

Ректор Вищого училища в Софії Іван Георгов купив у Людмили Драгоманової чоловікову бібліотеку за 10 тис. левів, а ще до того, у 1899 р., вона отримала

2 тис. Людмила Михайлівна погодилась продати бібліотеку, але не всю, залишивши її частину дочці та зятю (Шишманову). У Софіївському університеті бібліотека М. Драгоманова становить 4350 томів унікальних видань. Наразі матеріали бібліотеки Михайла Драгоманова знаходяться на території Болгарії, Польщі та Росії. Це є свідченням того, що з різних причин Україна втратила глибоке джерело знань та літературно-наукове надбання визначного українського науковця та політичного діяча, яке мало б належати Україні та її народу.

У 1898 р. через фінансову скруту Людмила Михайлівна разом із сином Світозаром повертається з еміграції з України, до Києва. І мешкає разом із сином по Паньківській вулиці м. Києва у будинку №14, кв. 4, помешканні, яке власне і належало їй. Микола Галаган, який відвідав їх у цей період, згадував про Людмилу Михайлівну із найглибшою повагою. У своїй родині, за його словами, вона підтримувала «культ пам'яті Михайла Петровича, а сама була живим втіленням того культу. І тому майже не одна бесіда чи звичайна розмова не проходила без того, щоб Людмила Михайлівна не згадала про те, які погляди на дану справу мав чи висловлював Михайло Петрович або які він висловив би, коли б та справа чи питання виникли за його життя» («З моїх споминів»).

Людмила Михайлівна Драгоманова, повернувшись до Києва, стала свідком та учасником бурхливих революційно-демократичних подій 1905–1907 рр., а також національно-демократичних перетворень в Україні в 1917 р. Вона працювала в «Просвіті», в Українському клубі, боронила українське слово та українську ідею. У період діяльності Центральної Ради отримувала пенсію від уряду.

Померла вірна соратниця свого коханого чоловіка **ВЕЛИКОГО УКРАЇНЦЯ** — Людмила Драгоманова 16 травня 1918 р., похована на Байковому кладовищі в м. Києві.

(Далі буде.)